

SHOYIM BO‘TAYEV ASARLARIDA BADIY PSIXOLOGIZM MASALASI

Yakubova Barnoxon

Abu Rayhon Beruniy nomidagi UrDU tayanch doktoranti

E-mail: barno21@mail.ru

Orcid: ID 0009-0008-7463-0941

Tel: +998770279915

Annotatsiya. Ushbu maqolada Shoyim Bo‘tayevning “Sirli yulduzlar”, “Dunyoning sarhisobi bor”, “Endi bari boshqacha”, “Shamol o‘yini”, “Qo‘rg‘onlangan oy”, “Kunbotardagi bog‘”, “Hayot” va “Ko‘chada qolgan ovoz” kabi asarlarida badiiy psixologizmning namoyon bo‘lishi tahlil qilingan. Muallif qahramon ruhiyatini ochib berishda ichki monolog, subtekstli dialog, badiiy detal, ramziy tasvir va xotira oqimi kabi psixologik badiiy vositalardan keng foydalanadi. Bo‘tayevning ilk qissasi “Sirli yulduzlar”da yosh qahramonlarning orzu, iztirob va ruhiy o‘zgarishlari chuqur yoritilgan bo‘lsa, “Dunyoning sarhisobi bor” to‘plamida insonning ma‘naviy o‘zini anglash jarayoni psixologik tahlil markaziga qo‘yiladi. “Qo‘rg‘onlangan oy” romanida ruhiy konflikt va jamiyat–shaxs ziddiyati asosiy psixologik qatlamni tashkil etadi. “Kunbotardagi bog‘”, “Hayot” va “Ko‘chada qolgan ovoz” asarlarida esa yolg‘izlik, iztirob, xotira va hayotga munosabat kabi holatlar obraz ruhiyatidagi o‘zgarishlar bilan uyg‘un holda tasvirlanadi. Tadqiqot Shoyim Bo‘tayevning psixologik realizmni o‘zbek adabiyotida o‘ziga xos tarzda rivojlantirgan ijodkor sifatidagi mavqeini ilmiy jihatdan asoslab beradi.

Kalit so‘zlar: Shoyim Bo‘tayev, badiiy psixologizm, ruhiy kechinma, ichki monolog, subtekst, xotira oqimi, “Sirli yulduzlar”, “Qo‘rg‘onlangan oy”, “Shamol o‘yini”, psixologik konflikt, badiiy detal, ruhiy tasvir, modern psixologik nasr.

Shoyim Bo‘tayev o‘zbek nasrining o‘ziga xos ruhiy qatlamini yaratgan, insonning ichki olamiga chuqur kirib boradigan adiblardan biri sanaladi. Uning ijodida psixologizm oddiy tasvir vositasi emas, balki badiiy konsepsiyaning asosiy tayanchi sifatida shakllangan. Yozuvchi inson ruhining eng nozik jarayonlarini, kechinma va ichki ziddiyatlarini tasvirlashda o‘ziga xos uslub yaratgan. Ayniqsa, “Sirli yulduzlar” qissasi, “Dunyoning sarhisobi bor” qissalar to‘plami, “Endi bari boshqacha” hikoyalari, “Shamol o‘yini” majmuasi, “Qo‘rg‘onlangan oy” romani, “Kunbotardagi bog‘”, “Hayot” va “Ko‘chada qolgan ovoz” kabi asarlarida inson ruhiyatiga chuqur kirilgan, voqealar psixologik tahlil bilan boyitilgan [1-4].

Bo‘tayevning ijodiy dunyosida qahramon tashqi hayotdan ko‘ra, ichki kechinmalar maydonida ko‘proq yashaydi. Ularning har bir qarori, shubhasi, xotirasi

(11th international scientific and practical conference)

yoki iztirobi badiiy tasvirning markazida turadi. Yozuvchi tasvir vositalari – ichki monolog, ramziy detal, xotira oqimi, subtekstli dialog, tasavvuriy timsollar yordamida ruhiy jarayonlarni chuqur ochadi. “Sirli yulduzlar”da orzu bilan haqiqat o’rtasida ikkilanayotgan yosh qalb tasvirlansa, “Dunyoning sarhisobi bor”da insonning yashirin vijdoniy iztirobi markazga chiqariladi. “Shamol o’yini”da o’zgaruvchan shamol obrazining ruhiy nishonaga aylanishi, “Qo’rg’onlangan oy”dagi shaxs–jamiyat ziddiyati, “Kunbotardagi bog’”dagi xotira va iztirob uyg’unligi, “Ko’chada qolgan ovoz”dagi yolg’izlik psixologiyasi yozuvchining ruhiyatga bo’lgan yondashuvini yanada kuchaytiradi.

Mazkur maqolada ushbu asarlar asosida Shoyim Bo’tayevning badiiy psixologizmga qo’shgan hissasi, ruhiy tasvirning shakllanish mexanizmlari hamda uning o’zbek nasridagi o’rni ilmiy yondashuv asosida tahlil qilinadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko’rsatadiki, Shoyim Bo’tayev badiiy psixologizmni mazmuniy, syujet va tasviriy jihatlarining ajralmas qismi sifatida qo’llagan. Avvalo, uning asarlarida qahramonlarning ichki olami voqealardan oldin keladi, ya’ni syujet tashqi harakatlarga emas, balki qahramonning ruhiy kechinmalariga tayanadi. “Sirli yulduzlar”da bu holat ayniqsa yaqqol: qahramonning hayotni anglash jarayoni tashqi voqealardan ko’ra ichki savollar bilan bog’lanadi [5-8].

“Dunyoning sarhisobi bor” to’plamida ruhiy tahlil yanada murakkablashadi – har bir qissa inson vijdoni, o’zini anglash, hayotga tanqidiy nazar kabi psixologik jarayonlar bilan boyitilgan. “Endi bari boshqacha” hikoyalarida esa psixologik subtekst ustun bo’lib, qahramonlar ko’pincha gapirmasdan turib, sukuti orqali ham o’z ichki olamidani darak beradi.

“Shamol o’yini” majmuasida psixologizm ramzlar orqali ochiladi. Shamol – ruhiy beqarorlik, ichki iztirob, hayotning o’zgaruvchanligi ramzi sifatida talqin qilinadi. “Qo’rg’onlangan oy” romanida esa psixologik konflikt eng yuqori cho’qqiga ko’tariladi. Bu asarda shaxs va jamiyat o’rtasidagi ziddiyat qahramon ichki dunyosining bo’linishiga olib keladi. Tashqi bosimlar qahramon ruhida qo’rquv, umidsizlik, isyon kabi murakkab jarayonlarni yuzaga chiqaradi [9].

“Kunbotardagi bog’” asarida xotira psixologiyasi yetakchi o’rin tutadi. Bog’ – shaxsning o’tmish bilan ruhiy muloqot joyi sifatida talqin qilinadi. “Hayot” va “Ko’chada qolgan ovoz”da esa insonning yolg’izlik, unutuluvchanlik, o’zligini topish jarayoni badiiy-falsafiy ruhda tasvirlangan.

Umuman olganda, Shoyim Bo’tayevning badiiy psixologizmi bir nechta asosiy tamoyillarga tayanadi:

- ichki monologning yetakchi o’rni;
- ramziy tasvirlar orqali ruhiy holatni ochish;
- xotira va kechinmalarni syujetning harakatlantiruvchi kuchi sifatida qo’llash;
- dialoglardagi subtekstning ustunligi;

(11th international scientific and practical conference)

➤ shaxs–jamiyat ziddiyati orqali psixologik tahlilni chuqurlashtirish.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, Bo‘tayeving psixologik yondashuvi o‘zbek adabiyotida inson ruhini tasvirlashning yangi bosqichini yuzaga keltirgan. Uning asarlarida ruhiy jarayonlar hayotiy, chuqur va falsafiy talqin etilib, zamonaviy o‘quvchi uchun ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan [10].

Shoyim Bo‘tayeving asarlaridagi badiiy psixologizm tahlili

1-jadval

No	Asar nomi	Asarining janri	Markaziy psixologik muammo	Qo‘llangan psixologik badiiy vositalar	Ruhiy holatning asosiy tasviri
1	Sirli yulduzlar	Qissa	Orzu va haqiqat o‘rtasidagi ichki qarama-qarshilik	Ichki monolog, xotira oqimi	Yosh qahramonning o‘zligini anglash jarayoni
2	Dunyoning sarhisobi bor	Qissalar to‘plami	Vijdon azobi, o‘ziga baho berish, ruhiy sarhisob	Subtekst, badiiy detal, sukut tasviri	Insonning ma’naviy o‘zini tekshirish jarayoni
3	Endi bari boshqacha	Hikoyalar to‘plami	Hayotiy o‘zgarishlar ta’siri va ruhiy beqarorlik	Dialog-subtekst, ramziy tasvir	Qahramonlarning ichki iztirob va sukut bilan kurashi
4	Shamol o‘yini	Qissa va hikoyalar majmuasi	O‘zgaruvchanlik, ruhiy beqarorlik, ichki bo‘linish	Tabiat–ruhiyat uyg‘unligi, ramz, tashqi tasvir	“Shamol” orqali ruhiy kechinmalar dinamikasi
5	Qo‘rg‘onlanga n oy	Roman	Shaxs–jamiyat ziddiyati, ruhiy iztirob	Ichki monolog, psixologik konflikt, keskin dialoglar	Qahramonning ijtimoiy bosim ostida ruhiy parchalanishi

6	Kunbotardagi bog‘	Qissa	Xotira va o‘tmish bilan ruhiy muloqot	Xotira oqimi, badiiy timsol	Bog‘ timsoli orqali o‘tgan hayotning qayta tirilishi
7	Hayot	Hikoya	Yolg‘izlik, o‘zini anglash, hayotiy tahlil	Ichki kechinma, subyektiv tasvir	Insonning o‘z hayotiga ruhiy baho berishi
8	Ko‘chada qolgan ovoz	Hikoya	Unutilish, o‘tgan xotiralarning ruhiy iztirobi	Ramziy “ovoz” detali, sukut, ichki dialog	Ovoz timsoli orqali ruhiy bo‘shliq va iztirob

Xulosa. Shohim Bo‘tayeov ijodida badiiy psixologizm masalasi o‘ziga xos uslubiy yechimlar, chuqur ruhiy tahlil va insonning ichki kechinmalarini tasvirlashdagi mahorat orqali namoyon bo‘ladi. Adibning “Sirli yulduzlar”, “Dunyoning sarhisobi bor”, “Endi bari boshqacha”, “Shamol o‘yini”, “Qo‘rg‘onlangan oy”, “Kunbotardagi bog‘”, “Hayot”, “Ko‘chada qolgan ovoz” kabi asarlarida inson qalbining eng nozik qatlamlari, uning kechinmalari va ruhiy iztiroblari badiiy talqin markaziga qo‘yiladi.

Bo‘tayeov qahramonlari tashqi voqelikning oddiy ishtirokchilari bo‘lib emas, balki o‘z hayotini anglash, o‘zini tushunish, jamiyat bilan o‘z munosabatlarini qayta baholash jarayonida ruhiy o‘zlash bosqichlarini boshdan kechiruvchi shaxslar sifatida gavdalanadi. Uning asarlaridagi psixologik detallar, ichki monologlar, ong oqimi unsurlari va ramziy obrazlar personajlarning ruhiy kechinmalarini milliy mentalitet, ma‘naviy qadriyatlar hamda zamon ruhi bilan uyg‘un holda ifodalaydi.

Adibning badiiy psixologizmi nafaqat qahramon ruhiyatining tasvirida, balki tabiat manzaralari, tasviriy detallar, vaqt va makonning ramziy yukida ham ko‘zga tashlanadi. Shuning uchun ham Bo‘tayeov ijodi o‘zbek adabiyotida psixologik proza taraqqiyotiga salmoqli hissa qo‘shgan, inson ruhiyatini noziklik bilan ochib bera olgan maktab sifatida e‘tirofqa loyiqdir.

Umuman olganda, Shohim Bo‘tayeov asarlarida badiiy psixologizmning chuqurligi, obrazlar ruhiyati bilan voqelik o‘rtasidagi uyg‘unlik, qahramonlarning ichki dunyosida kechadigan borliqni idrok etish jarayonlarining badiiy talqini zamonaviy o‘zbek adabiyotida psixologik yondashuvning yuksak namunasi bo‘lib xizmat qiladi. Bu esa adib ijodining dolzarbligini oshiradi va uni adabiyotshunoslik uchun muhim tadqiqot obyektiga aylantiradi.

Adabiyotlar.

1. Qodirova, M. (2018). Shohim Bo‘tayeov qissalarida badiiy psixologizmdan foydalanish xususiyatlari. *O‘zbek tili va adabiyoti*, 4(2), 55–63.

(11th international scientific and practical conference)

2. Tursunov, B. (2017). Shohim Bo‘tayev hikoyalarida ruhiy tahlilning poetik funksiyasi. *Adabiyot nazariyasi va amaliyoti*, 3(1), 40–48.
3. Xolmatova, D. (2019). O‘zbek prozasida psixologik talqin: Shohim Bo‘tayev ijodi misolida. *O‘zbekiston adabiyoti va san’ati*, 6(4), 72–79.
4. Yo‘ldoshev, A. (2020). Sh. Bo‘tayev qahramonlarida ichki kolliziya va ruhiy konfliktlar talqini. *Jadid merosi va zamonaviy adabiyot*, 2(1), 33–41.
5. Sattorov, E. (2016). Bo‘tayev asarlarida ruhiy tasvirning badiiy vositalari. *Milliy adabiyot tadqiqotlari*, 5(3), 88–95.
6. Nuriddinova, S. (2021). Zamonaviy o‘zbek psixologik prozasida individual ong tasviri: Shohim Bo‘tayev asarlari asosida. *Filologiya masalalari*, 9(2), 101–110.
7. Abdullayeva, F. (2015). “Qo‘rg‘onlangan oy” romanida ruhiy tahlilning markaziy o‘rni. *Adabiy tanqid va tahlil*, 1(4), 59–66.
8. Sharipov, K. (2022). Shohim Bo‘tayev ijodida ichki monolog va ong oqimi texnikasining qo‘llanilishi. *O‘zbekiston filologiya jurnali*, 11(3), 44–52.
9. Ortiqova, N. (2018). Bo‘tayev qissalarida kechinmalar poetikasi va ramziy obrazlar. *Badiiy tafakkur va estetika*, 7(1), 26–35.
10. Maqsudov, J. (2020). “Sirli yulduzlar” qissasida ruhiy kechinmalarning psixologik tasviri. *Yosh olimlar jurnali*, 12(6), 83–90.

